

кома внутрішніх справ Л. Берії від 6 листопада 1939 р. «Про організацію органів НКВС Західної України» й «Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами». Згідно з цими наказами, в областях створювались обласні управління НКВС, повітові апарати [3, 119].

В областях були в'язниці. У березні 1941 р. всі в'язниці та території краю передано в повне підпорядкування репресивних органів, які з початком німецько-радянської війни розпочали винищення в'язнів. Так, у в'язницях Луцька розстріляно 2000 в'язнів, у Дубному – 500 осіб [3, 129].

Отже, у 1939–1941 рр. на західноукраїнських землях ліквідовано старий державний апарат і завершено процес формування радянської державно-політичної системи.

Отже, радянська тоталітарна система, незважаючи на зростаючий спротив населення, була нав'язана без будь-яких суттєвих змін порівняно зі східними районами країни. Головними елементами нової системи стали партійні й каральні органи, а всі інші структури лише підпорядковувалися їм. Установлення радянської влади в краї стало першою спробою «експортувати» радянський тоталітарний режим. Москва виявляла при цьому певну обережність і спочатку намагалася пристосуватися до місцевих умов. Про це можуть свідчити соціально-економічні й культурно-духовні аспекти «радянзації».

Список використаної літератури

1. Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР [Текст] / Бабій Б. М. – К. : Вид-во АН УРСР, 1954. – 196 с.
2. Баран В. Україна: західні землі 1939–1941 / В. Баран, В. Токарський. – Л. : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. – 448 с.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [Текст] : у 2 кн. Кн. 1 / Білас І. Г. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – 432 с. ; Кн. 2. – 688 с.
4. Ковалюк В. Р. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ковалюк Вадим Романович ; Ужгородський ун-т. – Ужгород, 1994. – 22 с.
5. Ковалюк В. Р. Західна Україна на початку другої світової війни / В. Р. Ковалюк // Сторінки історії України. XX століття / за ред. С. В. Кульчицького. – К. : Освіта, 1992. – С. 99–112.
6. Ковалюк В. Р. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ковалюк Вадим Романович ; Ужгородський ун-т. – Ужгород, 1994. – 22 с.
7. Кучерепа М. Волинь: 1939–1941 рр. [Текст] : навч. посіб. / М. М. Кучерепа, В. В. Вісин. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – 486 с.
8. Литвин М. Р. 1939. Західні землі України [Текст] / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Л. : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с.
9. Чорна книга України : зб. док., архівних матеріалів, листів, доп., дослідж., есе [Текст] / упорядк., ред. Ф. Зубанича ; передм. В. Яворівського. – К. : Вид. центр «Просвіта», 1998. – 784 с.

Іван Зуляк

Наукова й навчально-виховна діяльність Кременецького учительського інституту в 1940-х рр. (на основі архівних матеріалів)

У статті проаналізовано наукову й навчально-виховну діяльність Кременецького учительського інституту впродовж 1940-х рр. Досліджено особливості відновлення його функціонування в повоєнний період, охарактеризовано кадровий потенціал, розкрито вплив на становлення та подальший розвиток вищої педагогічної освіти на Волині.

Ключові слова: Кременецький учительський інститут, наукова діяльність, навчально-виховна діяльність, педагогічна освіта, повоєнний період.

Зуляк Иван. Научная и учебно-воспитательная деятельность Кременецкого учительского института в 1940-х гг. (на основе архивных материалов). В статье проанализирована научная и учебно-воспитательную деятельность Кременецкого учительского института в течение 1940-х гг. Исследованы особенности восстановления его функционирования в послевоенный период, охарактеризован кадровый потенциал, раскрыто влияние на становление и дальнейшее развитие высшего педагогического образования на Волини.

Ключевые слова: Кременецкий учительский институт, научная деятельность, учебно-воспитательная деятельность, педагогическое образование, послевоенный период.

Zulvak Ivan. Research and Training and Educational Activities Kremenets Teacher Training Institute 1940-ies (Based on Archival Material). The article analyzes the research and teaching and educational activities Kremenetskogo Teachers Institute during 1940's restoration of its peculiarities of functioning in the postwar period, characterizes human resources, which influence the formation and further development of higher pedagogical education in Volhynia.

Key words: Kremenets pedagogical institute, scientific research, training and educational activities, teacher education, post-war period.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що наукова й навчально-виховна діяльність Кременецького учительського інституту виступали важливим чинником і якісним показником його функціонування. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одну з найважливіших сфер діяльності вищого педагогічного закладу на Волині.

Наукова новизна полягає в тому, що в публікації на основі об'єктивного й комплексного підходу, а також детального аналізу архівних матеріалів досліджено наукову та навчально-виховну діяльність Кременецького учительського інституту, його вплив на подальший розвиток педагогічної освіти, виховання учительських кадрів повоєнного періоду.

Об'єктом дослідження є освітні, наукові, навчально-виховні процеси, що відбувались у Кременецькому учительському інституті в повоєнний період, скеровані на розвиток педагогічної освіти на Волині, підготовку учительських кадрів для потреб народної освіти.

Предмет дослідження – наукова й навчально-виховна діяльність Кременецького учительського інституту як важливий чинник поступу педагогічної освіти в досліджуваній період.

Основна мета статті – на основі об'єктивного, комплексного аналізу дослідити наукову та навчально-виховну діяльність Кременецького учительського інституту в 1940-х рр.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі наукової діяльності, характеристиці кадрового потенціалу, ідеологічних питаннях, навчальному процесі й виховній роботі в Кременецькому учительському інституті в 1940-х рр.

Досліджувана наукова проблема ще не набула предметного наукового аналізу. Науковий доробок вітчизняних дослідників із цієї проблематики обмежується публікаціями О. Гарань, у якій розкрито питання формування національних кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40–50-х рр. Варто зауважити, що автор, виходячи з ідеологічних позицій, узагальнено подає це питання, не розкриваючи як основних чинників, що впливали на формування національних кадрів, так і кадрового потенціалу у сфері підготовки учительських кадрів [1].

Окремі аспекти зародження й розвитку географічної освіти на Волині та Поділлі, пов'язані з Кременецьким учительським інститутом, вивчав Й. Свинко [2]. Діяльність Кременецького учительського інституту досліджував В. Кравець [3].

Загальні проблеми, пов'язані з розвитком вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. ХХ ст.), були предметом дослідження С. Герегової та Т. Марусик [4].

Джерельну базу дослідження складають матеріали фонду Р-21 «Кременецький державний учительський інститут» Державного архіву Тернопільської області.

Становлення учительської освіти в 1940-х рр. в УРСР у цілому й функціонування Кременецького учительського інституту зокрема залежало від розв'язання таких основних завдань, як зміцнення та розвиток матеріально-технічної бази і формування науково-педагогічних кадрів. Зрозуміло, що розвиток матеріально-технічної бази та забезпечення кадрами ускладнювався тим, що під час окупації майно всіх ВНЗ західних областей було пограбоване й частково вивезене до Німеччини, чим було значно підірвано матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів регіону, значна частина кадрів перебувала або в евакуації або ж на фронті.

Однак, незважаючи на складну ситуацію, офіційне відновлення діяльності Кременецького учительського інституту відбулося згідно з наказом наркома освіти УРСР П. Тичини за № 1406 від 15 липня 1944 р. [6, 8]. Ідеться про певну цілісну систему, що стосувалася відновлення функціонування вищих навчальних закладів, оскільки в цей же час відновили роботу Чернівецькі державний університет та учительський інститут, Вінницький педагогічний інститут. Найбільше факультетів із відновлених ВНЗ, після Чернівецького державного університету (шість факультетів) мав Кременецький учительський інститут (чотири факультети), а саме: історичний, мови та літератури, фізико-математичний, природничо-географічний. Натомість у структурі Чернівецького й Вінницького учительських інститутів було по три факультети (історичний, мови та літератури, фізико-математичний) [6, 8].

Наукова діяльність у 1940 р. охоплювала доволі обмежену сферу впливу та в силу певних обставин і об'єктивного, і суб'єктивного характеру не була домінуючою. Так, згідно зі звітом про науково-дослідну роботу за вказаний рік 11 викладачів займалися науковою роботою, результати якої публікувались у наукових виданнях Києва, Ленінграда, Москви тощо. Варто зазначити, що з усіх 11 тем тогочасних досліджень лише дві відображали радянські ідеологічні вподобання, а саме: «Антирелігійне виховання в середній школі» та «Суспільне буття і суспільна свідомість» [5, 1]. Хоча цей процес постійно змінювався. Так, уже в 1945–1946 рр. завідувач кафедри історії У. У. Краглік готував до захисту дисертацію на тему: «Револьюційний рух на Сумщині» [13, 1–3].

Спостерігаємо доволі цікаву тенденцію, що свідчить про те, що ідеологічний тиск упродовж 1940–1950 рр. був ще помірним. Наприклад, на 1 листопада 1947 р. з семи завідувачів кафедр лише чотири були членами ВКП(б)У, а три навіть не були кандидатами до партії, і питання про їх належність до неї навіть не обговорювалося ні радою інституту, ні районними або обласними партійними структурами [12, 21]. Якщо говорити про студентів – членів ВКП(б)У або ВЛКСМ, то впродовж 1945–1946 рр. на першому курсі навчалася комуністів – 1, на другому – 2, відповідно, комсомольців на першому курсі – 78, а другому – 68 [7, 1]. 1 листопада 1947 р. у Кременецькому учительському інституті було 380 студентів, із них комуністів – 8, комсомольців – 116 [11, 14]. Навіть серед усіх 95 випускників 1947 р. було троє комуністи, 23 комсомольців [12, 15].

Звичайно, що завідувачі кафедр історії й основ марксизму-ленінізму – члени ВКП(б)У [5, 21]. Власне, ці кафедри склали ідеологічний кістяк тогочасного партійного керівництва в інституті, тому й систематично та частіше перевірялися керівництвом [13, 1–3]. Згідно з даними на 1945–1946 рр. на кафедрі історії працювало четверо викладачів, стаж роботи яких у ВНЗ – від одного до восьми років. Вони забезпечували викладання 10 предметів [13, 1–3].

У 1945–1946 рр. при Кременецькому учительському інституті функціонувало сім кафедр – історії (завідувач – У. У. Краглік), основ марксизму-ленінізму (завідувач – О. В. Родзін), педагогіки і психології (В. К. Сеферовський), мови та літератури (завідувач – Т. П. Крестінська), природознавства та географії (Т. Я. Франківський), математики і фізики (завідувач – Ю. О. Кікець), військової справи та фізкультури (завідувач – гвардії полковник Ф. Л. Добшинков), із них лише один завідувач був доцентом, усі інші – старшими викладачами або викладачами [11, 4]. Хоча згідно зі штатним розписом на 1945–1946 рр. мало б бути 35 викладачів, доцентів, завідувачів кафедр – вісім, доцентів кафедр – сім, старших викладачів – сім, викладачів – 13 [11, 4]. На кінець року в інституті вже працювало 35 викладачів, із них доцент – один, старших викладачів – 13, викладачів – 20, начальник військової кафедри – один [11, 4].

Однак була певна плінність кадрів, пов'язана із вибуттям, скороченням згідно зі штатним розписом, переїздом, хворобою, звільненням за власним бажанням. Так, упродовж 1944–1948 рр. зі штату вибуло 10 викладачів, із них двоє звільнено за власним бажанням, одного лаборанта – за халатне й безвідповідальне ставлення до роботи, усіх інших – у зв'язку з переїздом або за станом здоров'я [11, 33].

Рівень професорсько-викладацького складу також був різноманітним. Аналіз роботи викладачів Кременецького учительського інституту в 1945 р. свідчить про те, що не всі викладачі на високому рівні володіли предметом викладання. Невдалим слід уважати викладання основ марксизму-ленінізму З. І. Кустовською, тому на другому курсі цей предмет уже дочитував У. У. Краглік. Викладач стародавньої історії Боднар не мала глибоких і системних знань зі свого предмета, й навіть була недостатньо грамотною. Викладач фізкультури В. Куницький не міг подати елементів теорії фізичного виховання, а викладач географії Т. С. Ніколаєва часто викладала матеріал на низькому теоре-

тичному рівні. Однак деякі викладачі російської мови та української літератури, такі як, Н. І. Герасімова, Р. В. Горалік, значно покращили свою роботу, але їм також потрібно ще працювати над удосконаленням предметів викладання [7, 5].

Не всі викладачі вдосконалювали свою педагогічну й наукову майстерність, тому рада Кременецького учительського інституту на засіданні від 20 жовтня 1944 р. зобов'язувала їх у десятиденний термін подати плани складання кандидатських мінімумів [7, 4 зв.].

Починаючи з 1944 р., активізується контроль із боку Міністерства освіти за науково-дослідною роботою ВНЗ, звітність про неї систематично подавалась і традиційно охоплювала такі аспекти, як кількісні показники виконаних та запланованих тем, перелік обраних тем й анотації до них та обґрунтування вибору. Основне, на чому наголошувалося з боку контролюючих структур, – залучення всіх викладачів вищої школи до науково-дослідної діяльності й подання окремим списком тих, хто її зовсім не проводив [6, 18]. Із викладачами, котрі не навчалися в аспірантурі, мала проводитися робота зі складання кандидатського мінімуму [6, 4 зв.].

Невиконання термінів звітності, несвочасне подання робочих планів простежуємо в окремих викладачів кафедри літератури, фізичного виховання. Можна констатувати, що керівництво ВНЗ добилося зменшення пропусків лекцій під час релігійних свят, вчасного повернення з відпусток, явки на іспити. Фактично на той час залишалася єдина проблема, яку не вдавалося розв'язати – запізнення на ранкову фізичну зарядку, оскільки кафедра військової справи і фізичного виховання не спромоглася подолати порушення трудової дисципліни [11, 19].

Аналізуючи архівні матеріали й документи з досліджуваної проблеми, стикаємося з фактами відсутності елементарних умов для навчання студентів, обладнаних фізичних і хімічних кабінетів тощо. Наприклад, Міністерство освіти УРСР зверталось з проханням до дирекції місцевої школи про виділення реактивів (41 назва – примітка автора) для потреб Кременецького учительського інституту, повернення обладнання фізичного та зоологічного кабінетів [6, 7, 41]. Натомість, систематично зверталось до адміністрації Кременецького учительського інституту з метою виявлення потреби в літературі такого змісту, як «Короткий курс історії ВКП(б)», «Вчення ленінізму», зібрань творів В. Леніна, «Капіталу» К. Маркса [6, 44]. Постійно надсилалися збірники наказів, розпоряджень та постанов ідеологічного характеру, наприклад збірник наказів та розпоряджень Міністерство освіти УРСР за 1947 р. [6, 48–62 зв.], постанову ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 р. «Про перекидання і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури» [6, 49 зв.].

Зрозуміло, що в умовах 40-х рр. XX ст. надзвичайно важливим для тогочасної радянської влади були ідеологічні питання, яким надавалося першочергового значення, про що свідчить наказ відділу викладання марксизму-ленінізму у ВНЗ. Ініціали, на жаль, не подаються. Зокрема, у ньому наголошувалося на поданні до 2 лютого 1944 р. інформації про завідувачів кафедр, викладачів марксизму-ленінізму, політичної економіки, філософії та історії СРСР [6, 4]. Вимоги щодо ректорів і завідувачів кафедр, крім традиційних, стосувалися ще ділової й політичної характеристики [6, 37].

Структури Міністерства освіти УРСР систематично вимагали інформації про професорсько-викладацький склад ВНЗ, у тому числі й Кременецького учительського інституту, зокрема щодо персонального складу кафедр основ марксизму-ленінізму, філософії, політичної економіки, історії. Однією з вимог був партійний стаж і національність. Окрім того, у ВНЗ, де викладали галузеву економіку, планування і організацію виробництва й інші економічні дисципліни, також подавали інформацію про викладачів [6, 45].

Наприклад, до 1 березня 1945 р. Міністерство освіти УРСР вимагало заповненої інформації, що стосувалася викладачів Кременецького учительського інституту в 37 екземплярах. Напевно, що таку інформацію ВНЗ надсилали з певним запізненням, оскільки дата 1 лютого поточного року виправлена на 1 березня. Буквально через місяць вимагалось надіслати об'єктивні дані щодо штатного формуляру ВНЗ [6, 46, 47].

Радянські органи влади намагалися не допустити до керівництва таким важливим ідеологічним складником, як підготовка учительських кадрів, осіб із сумнівною репутацією або ж політично ненадійних. Виходячи з розпорядження від 16 грудня 1944 р., за вищими закладами освіти Західної України «прикріплювалося» для контролю дев'ять ВНЗ зі східних областей. Наприклад, за Кременецьким учительським інститутом закріплювали Дніпропетровський університет, а для «підсилення» бібліотеки ідеологічними видання передавалося 3 тис. примірників [6, 68, 68 зв.].

У повоєнних умовах надзвичайно складним було не лише відновлення діяльності ВНЗ, але й забезпечення його безперебійного функціонування. Питання роботи закладів неодноразово обговорювалися на республіканських нарадах, які традиційно проводили щороку в кінці серпня [6, 24].

Першочерговими завданнями, що ставилися перед керівництвом ВНЗ на 1944–1945 рр., була організація контролю за прийомною кампанією. Ідеться про забезпечення прийому студентів на перший курс навчання, роботу підготовчих курсів, комплектацію кадрами, особливо це стосувалося західних областей України. Міністерство освіти УРСР навіть визначало термін до 20 вересня поточного року укомплектувати кадрами вузи [6, 16, 17, 20 зв.].

Оскільки значна частина викладачів ще перебувала в евакуації, планувалося до 20 червня поточного року надіслати виклики працівникам, а до 1 липня – провести їх облік. Навчальні заклади мали до 15 липня встановити потребу у викладачах, а до 1 серпня підібрати необхідні кадри для забезпечення читання предметів відповідно до навчального плану [6, 20 зв., 21]. Наприклад, старший викладач російської мови Кременецького учительського інституту М. К. Стасюк, який так і не отримав телеграми про повернення з евакуації, залишився працювати в Курському педагогічному інституті. До речі, заступник наркома освіти УРСР І. Гуленко писав про «...бездушність директора У. У. Крагліка до справедливих вимог викликаного нами товариша» [6, 43].

У розпорядженні Міністерства освіти УРСР від 24 червня 1944 р. повідомлялося про те, що найважливішим завданням, яке вимагало значних зусиль – це вступна кампанія поточного року, оскільки від її кількісних показників, а саме, прийому студентів першого курсу, залежатиме власне навчально-виховний процес на перспективу. Виходячи з міністерського розпорядження, ВНЗ мали звітувати про хід вступної кампанії впродовж 25 червня, 1, 15, 20 липня, 1, 8, 10, 20 серпня, 1 вересня [6, 4].

Однак не усі ВНЗ дотримувалися термінів звітності, подаючи їх із запізненням на 5–10 днів, тому Міністерство освіти звертало на це увагу їхніх керівників, вимагало до 15 липня прозвітувати про виконання планів набору студентів на перший курс [6, 10]. Основними причинами незадовільного стану зі вступною кампанією була відмова ВНЗ від звітності, самовільне порушення її термінів. Кінцеві терміни подання звітності – 1 і 15 вересня, що проводилися за такими характеристиками – кількість прийнятих на навчання студентів, із них відмінників і допущених до складання іспитів [6, 31]. Такі дії міністерських структур обумовлені загрозливим станом зі вступниками на перший курс, позаяк керівники ВНЗ не врахували особливих умов прийому в західних областях і не повідомили про це вчасно Міністерство освіти УРСР [6, 12].

Деякі міністерські вимоги стосувалися подання звітності до 20 червня 1944 р. Передусім ВНЗ рекомендувалося проводити роз'яснювальну роботу щодо прийому студентів на перший курс навчання; ретельно перевіряти документи в абітурієнтів виключно ректорам, а не іншим працівникам; у п'ятиденний термін повідомляти вступників про результати розгляду їхніх заяв; тих, хто мав пільги, зараховувати негайно; до 20 серпня скласти розклади вступних іспитів [6, 20, 20 зв.].

Особливо наголошувалося на тому, що в абітурієнтів, які мали вже дипломи про вищу або середню освіту, отримані в період окупації, та не в радянській школі, вони не визнавалися дійсними, а при зарахуванні дійсними були атестати, видані радянською школою. Вступники мали перескласти іспити з предметів за курс середньої школи або ж захистити дипломний проект. Відновити ж навчання можна було лише за умови складання іспитів за попередні курси [6, 19]. Без вступних іспитів зараховували тих абітурієнтів, які мали закінчену середню школу «на відмінно» впродовж двох років після завершення навчання [6, 26].

Для збільшення кількості студентів першого курсу навчання, Міністерство освіти розробило документ під назвою «Про порядок звільнення від іспитів та екзаменів з української мови учнів шкіл УРСР, які прибули з братніх радянських республік», доволі суперечливого змісту. У ньому, зокрема, наголошувалося на тому, що вивчення української мови було обов'язковим, однак учні, які мали навіть незадовільні оцінки з цього предмета, переводилися в наступні класи й це не впливало на видання шкільного атестата про освіту в принципі [6, 62 зв.].

Викладачам, задіяним у вступній кампанії, оплачували роботу на час прийому ними вступних іспитів. Оплата праці пов'язувалася з прийомом усного чи письмового іспиту. Усні іспити оплачувалися лише екзаменатору, який проводив екзамен з розрахунку не більше 15 хвилин часу, затраченого на одного абітурієнта, оплата іншим членам комісії заборонялася. Письмові екзамени відбувалися в групах, поділених на 50 абітурієнтів, і робота оплачувалася не більше ніж двом членам комісії в розрахунку затрачених трьох годин роботи на одну групу, тобто перевірка однієї письмової роботи

мала тривати не більше 10 хвилин. Щодо розміру оплати, то для професора вона становила 15 крб за одну годину, старшого викладача, доцента – 12, викладача, асистента – 10 [14, 13].

Для зацікавлення абітурієнтів до вступу у ВНЗ й технікуми Міністерство освіти УРСР зобов'язувало керівників підприємств та організацій надавати для складання іспитів без збереження заробітної плати відпустки на 10 днів від роботи до початку занять. НКВС мало забезпечити видачу перепусток для вступників, транспортні структури – продажу проїзних квитків, а ВНЗ – прикріпити абітурієнтів до студентських їдалень [6, 14].

Планований контингент прийому студентів на перший курс 1944 р. був таким: для Чернівецького державного університету – 300 осіб, Чернівецького учительського інституту – 180, Вінницького педагогічного й відділення учительського інституту – 330, Кременецького учительського інституту – 210 [6, 8, 9]. Як свідчить аналіз, серед педагогічних і учительських інститутів, план прийому для Кременецького учительського інституту був доволі високим, це пов'язано з нагальною потребою в педагогічних кадрах, особливо в західних областях УРСР.

Окрім того, при кожному з ВНЗ діяли підготовчі курси, на яких здійснювалася підготовка майбутніх студентів. У Чернівецькому державному університеті навчалось 200 осіб, Чернівецькому учительському інституті – 120, Вінницькому педагогічному інституті – 120, Кременецькому учительському інституті – 150 [6, 9].

Слухачі підготовчих курсів, котрі не мали закінченої середньої освіти, склали іспити за курс середньої школи екстерном, а слухачі, які мали середню освіту, склали вступні іспити до ВНЗ. Слухачі, котрі мали дев'ятикласну освіту, склали вступні іспити до учительських інститутів, а які її не мали – іспити екстерном [6, 22]. Відкриття підготовчих курсів у 1944 р. дало змогу ВНЗ безпосередньо для своїх потреб готувати студентів і виконувати плани Міністерства освіти УРСР щодо контингенту абітурієнтів. Ще однією з форм забезпечення виконання планів набору студентів була заочна форма навчання.

Окрім цього, важливим питанням було забезпечення робочими й навчальними програмами студентів з усіх дисциплін, підготовки нової програми з української мови та літератури, поповнення бібліотечних фондів, облаштування кабінетів і лабораторій, ремонту навчальних приміщень, до проведення якого, до речі, залучали не лише студентів, а й викладацький склад, працівників ВНЗ [6, 16].

Міністерство освіти УРСР також пропонувало відкривати майстерні з ремонту одягу та взуття для студентів і викладачів, забезпечити їх навчальним приладдям, для чого планувалося виготовити до 1 жовтня 1944 р. 75 тис. блокнотів і зошитів, а до 1 січня 1945 р. – 100 тис. [6, 16]. До речі, питання про постачання зошитів для викладачів і студентів обговорювалося на засіданні ради Кременецького учительського інституту від 20 жовтня 1944 р. [7, 1 зв.]. До нового навчального року, що розпочинався 1 жовтня, передбачалося відкриття їдальні закритого типу для студентів та окремо для викладачів [6, 16]. У 1944–1945 рр. при Кременецькому учительському інституті була їдальня на 400–500 осіб, однак вона практично не функціонувала за відсутності посуду [9, 18].

Згідно з розпорядженням від 29 вересня 1944 р. про забезпечення викладачів й асистентів продуктами харчування, від 1 жовтня поточного року на одну особу щодня за продуктовою картою передбачалося отримувати м'яса або риби – 1800 г, жирів – 400 г, цукру чи кондитерських виробів – 400 г, крупи або макаронних виробів – 1200 г, хліба – 500 г [6, 38]. Також планувалися для викладачів та асистентів обіди, або так зване «літерне» харчування, за рахунок лімітів певних відомств. Виходячи з названого розпорядження від 1 жовтня 1944 р., картки на обіди вже не видавали [6, 38].

Оскільки основний контингент студентів – не місцеві жителі, то виникла проблема підготовки житла, облаштування студентських гуртожитків, на які Міністерство освіти УРСР рекомендувало використовувати всі наявні фонди [6, 16]. У плані роботи Кременецького учительського інституту на 1944–1945 рр. йдеться про створення гуртожитків на 1000 місць [9, 18]. Окрім того, важливе значення надавали забезпеченню порядку в студентських гуртожитках [6, 71], виділенню кімнати в гуртожитках для приготування їжі, організації прання одягу [7, 2]. Для професорсько-викладацького складу виділяли необхідну кількість квартир [6, 16].

Виконання начального навантаження мало важливе значення в навчальній діяльності ВНЗ. Як свідчить аналіз архівних матеріалів, на 1945 р. практично всі викладачі виконали його, за винятком тих предметів, що внаслідок певних обставин не читалися в студентів у зв'язку з відсутністю викладачів. Так, на першому курсі, замість психології, викладали педагогіку, не було загальної літератури – читався курс української літератури. Відбулося перевиконання навчального навантаження із загаль-

ної біології та ботаніки, оскільки не читалася зоологія, на другому курсі аналогічна ситуація спостерігалася з географії капіталістичних країн, мовознавства, літературного читання тощо [7, 5 зв.]. Так, у звіті викладача історії Н. Ф. Лядової на 1946–1947 рр. повідомляється про перевиконання запланованих 30 годин із курсу «Історія України» на чотири години за рахунок включення теми «Націоналістична концепція Грушевського в питаннях висвітлення історії України» [11, 7]. До речі, в оригіналі тексту архівної справи подано «Національна», чорнилом виправлено на «Націоналістична».

Чільне місце в практичному застосуванні отриманих знань займали педагогічна та польова практики. На другому курсі вона проводилася впродовж 18 лютого – 16 березня в чотирьох середніх школах м. Кременця. Студентів поділили на так звані «бригади» по 4–6 осіб і прикріпили до кращих учителів. Як виняток і за відсутності педагога, який мав би шкільну практику, керувала практикою викладач історії, котра не працювала в школі взагалі. Студенти провели по 3–5 уроків, з них на «відмінно» склали 10 %, «добре» – 50 %, «посередньо» – 39,5 %, «незадовільно» – 0,5 %. Окрім того, студенти-практиканти провели низку виховних заходів, як-от: бесіди на тему «День 8 березня», «Роковини 28 РККА», «Життя і творчість Т. Шевченка» [11, 6].

Студенти першого курсу природничо-географічного факультету, поділені на дві підгрупи по 18 осіб, упродовж 4–30 травня проходили польову практику, що складалася з основ сільського господарства – шість днів, топографії – сім днів, геоморфології – два дні, ботаніки – шість днів, зоології – три дні [11, 7].

У тогочасних радянських ВНЗ багато питань, пов'язаних з навчальним процесом, визначенням термінів і власне проведенням сесій, регулювалося наказами обласних відділів народної освіти. Так, у наказі № 384 Тернопільського обласного відділу народної освіти «Про підготовку та проведення січневої навчально-іспитової сесії учителів-заочників» власне про це і йдеться. До речі, зимову сесію визначалося провести впродовж 1–10 січня 1946 р., літню – із 10 червня – по 25 липня поточного року [10, 1, 1 зв.]. У ньому подавалася інформація про вчасне прибуття на сесію учителів-заочників Козівського, Вишневецького, Підволочиського, Чортківського, Струсівського та Скала-Подільського районів, про вдало організовану роботу консультативних пунктів у Кременецькому, Копичинецькому, Теревовлянському й Гусятинському районах, м. Тернополі, що й слугувало основною причиною відмінних показників сесії [10, 1].

Учителі-заочники Золотниківського, Гусятинського, Підгаєцького, Коропецького районів на сесію взагалі не з'явилися, а з Великобірківського, Залозецького, Білобожницького з'явилося лише 2–5 студентів. Звичайно, що така ситуація призвела до відрахування семи студентів-заочників [10, 1]. Це була незначна кількість відрахованих, оскільки в Кременецькому учительському інституті на заочному відділенні навчалася вже 510 осіб і учителів-заочників, які прибували на складання сесії зобов'язувалися харчувати згідно з нормами, рекомендованими для студентів стаціонару [10, 2]. До речі, у 1945 р. на зимову сесію прибуло 57 студентів-заочників, із них 41 – студенти мовно-літературного, вісім – фізико-математичного, по чотири природничо-географічного та історичного факультетів [7, 4 зв.].

Для забезпечення учительськими кадрами шкіл й популяризації педагогічної професії, у постанові № 381 від 18 березня 1949 р. «Про прийоми на заочні відділи педагогічних та учительських інститутів УРСР у 1949 р.» наголошувалося на тому, що заочною формою навчання потрібно охопити всіх учителів, які не мають вищої педагогічної освіти [16, 20].

Необхідною агітаційно-пропагандистською формою було поширення листівок відповідного змісту серед колективів сільських шкіл, а в кінці квітня – середині травня – оголошення по радіо. Згідно з результатами приймальної комісії від 15 травня 1949 р. на заочне відділення подано 47 заяв, на мовно-літературний факультет (українське відділення) – шість, мовно-літературний факультет (російське відділення) – три, фізико-математичний – чотири, природничо-географічний – три, історичний – 31, від учителів – 18 заяв у цілому. До складання іспитів допущено 46 абітурієнтів, без вступних випробувань зараховано одну особу [16, 21].

Деякі із сесій, навіть із визначеними Тернопільським обласним відділом народної освіти термінами проведення, доволі часто виходили за їх межі. Так, одна із сесій не вклалась у терміни з запізненням на два дні. Основною причиною було несвоєчасне отримання розпорядження, що, звичайно, вплинуло на її хід. На нашу думку, можна назвати не лише вказану причину, але й низку інших. Наприклад, прибуття студентів із різних областей УРСР, вплив окупації тощо. Однією з причин навіть називали відсутність педагогічного кабінету з підготовки до іспитів і відсутність освітлення в гуртожитку № 2 [7, 4, 5 зв.].

Ці та інші явища призводили до того, що рада Кременецького учительського інституту на своїх засіданнях обговорювала питання складання сесії студентами в довільному порядку, оскільки цьому служив той факт, що деякі студенти вступали до ВНЗ пізніше від інших, що й мало бути основною причиною перенесення сесії на друге півріччя. Не всі члени ради позитивно сприймали ці нововведення, аргументуючи свою позицію тим, що таке право, як виняток, можна надати лише окремим студентам [7, 4].

Керівництво Кременецького учительського інституту намагалось активізувати навчальний процес. Для цього рекомендувалося проводити постійний контроль за домашніми завданнями, самостійною роботою студентів, рівнем грамотності й навчальним процесом узагалі [7, 4]. Питання, пов'язані з рівнем грамотності студентів, посідали надзвичайно важливе місце в навчальному процесі, неодноразово ставали предметом обговорення ради інституту [15, 6].

Для подолання неграмотності в листопаді 1945 р. утворено комісію, що намагалася її подолати, створивши групи й прикріпивши до них кваліфікованих викладачів-консультантів, провести додаткові заняття зі студентами, розробити та вивісити орфографічні таблиці, запровадити письмові роботи з фахових дисциплін, перевіряти конспекти студентів. Наслідки діяльності комісії призвели до того, що двох студентів навіть відрахували з навчання за низький рівень грамотності, трьох студентів не допустили до складання державних екзаменів, найбільша кількість помилок у письмових роботах – 7–9 помилок [11, 13, 14]. Однак згадана комісія в подальшому була більш обережніша у своїх діях, оскільки 7–9 помилок виявилися не межею письмових робіт студентів.

На засіданні ради інституту від 14 грудня 1945 р. це питання було одним з основних для обговорення. Наслідки проведеної перевірки свідчили, що грамотність перебуває на доволі низькому рівні, студенти не вміють писати перекази. Із 113 осіб, які писали перекази з російської мови, 90 отримали оцінки «незадовільно», траплялися роботи, у яких було по 40–50 помилок. Названа тенденція стосувалася й української мови. Основні причини ґрунтувалися на тому, що значна частина студентів навчалася в колишніх польських школах, вони мало читали художніх творів і не писали переказів [15, 6 зв.].

Згідно з результатами перевірки стану грамотності студентів першого курсу в 1946 р. виявлено, що із 63 студентів написали роботи з 1–2 помилками 11 осіб, 3–4 – 17 осіб, 5–7 – вісім осіб, більше 10 – дві особи, відповідно «5» отримали дев'ять студентів, «4» – 27, «3» – 17, «2» – 10. Найбільше помилок – 18 – допустив студент фізико-математичного, один студент природничо-географічного, три студенти мовно-літературного, п'ять – історичного факультету. Загалом найнижчим рівень грамотності виявився на історичному факультеті [15, 22].

Про низький якісний рівень грамотності студентів свідчить постанова «Про наслідки обстеження роботи Кременецького учительського інституту» голови комісії, завідувача шкільного відділу Тернопільського обкому КП(б)У від 16 квітня 1946 р., у якій повідомлялося, що рівень грамотності сягає лише 12 % й оцінюється незадовільно [15, 23, 25].

Ще однією важливою проблемою була плінність студентів, що, передусім, пов'язувалася як із відрахуванням студентів стаціонарної форми навчання у зв'язку з відрядженням на педагогічну роботу, так і з поновленням на заочній формі навчання [17, 1]. Упродовж 1944–1945 рр. 47 студентів відраховано наказом зі студентів 31 – із поважних причин, 10 – неповажних причин, шість – самовільно залишили навчання [9, 21]. Якщо простежити динаміку контингенту студентів у 1944–1945 рр., то вона буде такою. На початок навчального року на першому курсі всіх п'яти факультетів інституту навчалася 176 студентів, на кінець – 167 [9, 21 зв.].

Значне місце в діяльності Кременецького учительського інституту надавалося виховній роботі. Передусім, ідеться про втілення в начально-виховний процес планів фізкультурної та побутової роботи, організацію профспілкових груп [17, 4]. Згідно з планом роботи Кременецького учительського інституту на 1944–1945 рр. у першому семестрі передбачалося посилити навчально-виробничу базу (включала 16 пунктів), кадровий потенціал (п'ять пунктів), навчальну (три пункти), навчально-методичну роботу (сім пунктів), науково-дослідну (три пункти), активізувати політвиховну (11 пунктів), військово-фізкультурну (три пункти) і матеріально-побутову (чотири пункти) [8, 1].

Крім того, вагома роль відводилась оформленню комсомольської організації, вивченню й опрацюванню книги Й. Сталіна «Вітчизняна війна», читанню лекцій, виходячи з рішень XII пленуму ЦК ВЛКСМ, доповіді М. Хрущова про звільнення УРСР, життю й діяльності Й. Сталіна, В. Леніна, М. Лермонтова тощо [8, 1].

Серед важливих аспектів виховної роботи було залучення студентів до гурткової роботи. Наприклад, на засіданні вченої ради Кременецького учительського інституту від 20 жовтня 1944 р. обговорювалося питання організації гуртка з вивчення книги Й. Сталіна «Вітчизняна війна» [7, 1]. Згідно з рішенням вченої ради, до 1 листопада 1946 р. передбачалась організація гуртків з математики, біології, хімії, літератури, історії [7, 4 зв.]. Як свідчить аналіз архівних документів, утворено та діяли зовсім інші гуртки, а не ті, що передбачалось утворити (літературний, літературного читання, драматичний, хоровий та фізкультурний) [11, 18].

Літературний гурток займався збором фольклорних матеріалів, проводив вечори художньої самодіяльності, присвячені творчості О. Пушкіна, М. Лермонтова. гурток літературного читання провів п'ять занять, підготував літературний монтаж «Література періоду Вітчизняної війни». До складу драматичного входило 46 студентів, ним проведено 12 занять, поставлено три вистави «Платон Кречет», «Назар Стодоля», «Сватання на Гончарівці». За участю 38 студентів функціонував хоровий гурток, провівши 17 занять. Найбільш масовий був фізкультурний гурток. До нього належало 68 студентів, гуртківці провели вісім занять, 10 зустрічей з волейболу. Завдяки його діяльності в Кременецькому учительському інституті норми ГТО I ступеня здала 181 особа, II ступеня – 15 [11, 18]. Не менш важливим питанням було висунення з-поміж студентів кандидата на сталінську премію. Незважаючи на те, що термін минув ще 5 березня 1944 р., вчена рада повинна була подати свого претендента. Ним стала студентка другого курсу мовно-літературного факультету російського відділення К. Г. Кучеренко [7, 6].

Виконання рішень XII пленуму ЦК ВЛКСМ, скерованих на ґрунтовне покращення роботи комсомолу в школі, виховання радянських громадян уважалось пріоритетним завданням партії, особливо серед майбутніх учительських кадрів [6, 6].

Виходячи з названого комсомольського пленуму, передбачалося знання рішень пленуму, уключення їх до курсу педагогіки та виділення 10–12 годин, подання матеріалів окремою темою на тих курсах, на яких педагогіка вже не читалась, до курсових і державних іспитів із педагогіки, перевірки виконання кафедрою педагогіки наказу наркома освіти УРСР П. Тичини «Про заходи до поліпшення роботи комсомолу в школі», обговорення кафедрами зазначених рішень та накреслення форм і методів роботи з метою їх упровадження [6, 6].

Важлива роль у виховній роботі відводилася «правильній» організації роботи студентів під час літніх канікулах. Згідно з розпорядженням Міністерства освіти УРСР, під час літніх канікул, студенти повинні в обов'язковому порядку виконувати ремонтні роботи, пов'язані з підготовкою приміщень до нового навчального року, допомагати у веденні підсобного господарства, утворити бригади для роботи в колгоспах й радгоспах для допомоги в зборі врожаю [6, 11].

ВНЗ УРСР, у тому числі й Кременецький учительський інститут, керувалися постановою «Про порядок мобілізації на сільськогосподарські роботи в колгоспи, радгоспи і МТС працездатного населення міст і сільських місцевостей» від 17 квітня 1942 р. [6, 11]. Річ у тому, що мобілізації підлягали студенти всіх курсів, за винятком випускників.

Окрім того, важливе місце в навчально-виховній роботі Кременецького учительського інституту посідало проведення обов'язкових занять із фізичної підготовки студентів із розрахунку 30–50 годин за програмою військової підготовки та 136 годин на тренувальні заняття для студентів першого-другого курсів, уведенні в педагогічних учительських інститутах спеціалізації для студенток «викладач фізичного виховання для середніх і семирічних шкіл» (друга педагогічна спеціальність) [6, 32].

Із 1 вересня 1944 р. в учительських інститутах, у яких навчалося понад 500 студентів, запровадили посаду начальника навчальної частини військової кафедри, за яким зберігалася зарплата викладача, якщо ж ВНЗ нараховував більше 1500 студентів – старшого викладача, але не нижчу як в офіцера Червоної армії [6, 30]. Згідно з розпорядженням, їх мали забезпечувати покращеними умовами проживання на рівні офіцерів Червоної армії [6, 75]. До речі, із 1 вересня 1944 р. звільняли від оплати за навчання у 8–10 класах середньої школи та ВНЗ дітей офіцерів-інвалідів, офіцерів, які загинули під час війни, зникли безвісти тощо [6, 74].

Отже, аналіз архівних матеріалів свідчить, що наукова, навчально-виховна діяльність Кременецького учительського інституту в 1940-х рр. виступала важливим чинником поступу педагогічної освіти та показником його функціонування, виховання вчительських кадрів для потреб народної освіти.

У повоєнних умовах надзвичайно важливою для тогочасної радянської влади була пропаганда комуністичних цінностей, пов'язана як із відновленням роботи ВНЗ, залученням контингенту студентів,

так і контролем за професорсько-викладацькими кадрами, навчальною роботою, нав'язуванням стереотипів радянської моделі виховання молоді, тотальною звітністю, надмірним бюрократизмом тощо.

Список використаних джерел та літератури

1. Гарань О. В. Проблеми формування національних кадрів в західних областях УРСР в другій половині 40-х – 50-х рр. / О. В. Гарань // Укр. іст. журн. – 1989. – № 10. – С. 62.
2. Свинко Й. Місто Кременець як центр зародження та розвитку географічної освіти на Волині і Поділлі [Електронний ресурс] / Свинко Й. – Режим доступу : www.kremenets.com/blog/digest/225.html
3. Кравець В. П. Історія університету [Електронний ресурс] / Кравець В. П. – Режим доступу : www.kravetsvladimir.openua.net/extra.php
4. Герегова С. В. Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. ХХ ст.) / С.В. Герегова, Т. В. Марусик // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3. – С. 101–108.
5. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.), ф. Р-21, оп. 3, спр. 3, 1 арк.
6. Держархів Тернопільської обл., ф. Р-21, оп. 3, спр. 5, 75 арк.
7. Держархів Тернопільської обл., спр. 6, 16 арк.
8. Держархів Тернопільської обл., спр. 7, 1 арк.
9. Держархів Тернопільської обл., спр. 8, 44 арк.
10. Держархів Тернопільської обл., спр. 10, 2 арк.
11. Держархів Тернопільської обл., спр. 14, 20 арк.
12. Держархів Тернопільської обл., спр. 9, 81 арк.
13. Держархів Тернопільської обл., спр. 17, 28 арк.
14. Держархів Тернопільської обл., спр. 1, 14 арк.
15. Держархів Тернопільської обл., спр. 11, 46 арк.
16. Держархів Тернопільської обл., спр. 17 б, 35 арк.
17. Держархів Тернопільської обл., спр. 4, 7 арк.

Віктор Матійченко

Польське підпілля на Волині 1939–1941 рр.

З'ясовано особливості формування польського підпілля. Розкрито основні напрями його підривної діяльності. Охарактеризовано боротьбу радянських репресивно-каральних органів проти повстанських організацій та груп.

Ключові слова: польське підпілля, конспіративні організації, повстанські групи, антирадянська діяльність.

Матійченко Віктор. Польское подполье на Волини 1939–1941 гг. Определены особенности формирования польского подполья. Раскрыты основные направления его подрывной деятельности. Охарактеризована борьба советских репрессивно-карательных органов против повстанческих организаций и групп.

Ключевые слова: польское подполье, конспиративные организации, повстанческие группы, антисоветская деятельность.

Matiychenko Victor. Polish Underground Activity on the Territory of Volyn Region in 1939–1941. In this work are established main features of forming of Polish underground activity-discovered basic directions of it's subversive activity; described fight of soviet repressive organizations against insurgent groups.

Key words: Polish underground activity, secret organizations, insurgent groups, anty-soviet activity.

Друга світова війна розпочалася нападом фашистської Німеччини на Другу Річ Посполиту 1 вересня 1939 р. Вона була наслідком політики європейських держав у 30-ті роки минулого століття. Польща – перша країна, що вчинила збройний опір агресії. Її не до кінця мобілізована армія, мужньо оборонялася. Проте вже в першій декаді вересня розпочалась евакуація з Варшави уряду, дипломатичних служб, державних установ у тил на Волинь у Луцьк, Кременець, Володимир-Волинський, Устилуг. 12 вересня в маєток Радзивилів у Олиці приїхав президент республіки І. Мостіцький, який наступного дня відбув за межі держави. Залізничні були переповнені військами, що намагалися через Львів і Перемишль дістатися Румунії й Угорщини, а звідти – Франції. На кордоні з СРСР